

Лідія Іванівна Ткаченко,
науковий співробітник
відділу філософсько-методологічних
проблем інноваційного розвитку людини
Інституту обдарованої дитини
НАПН України,
м. Київ, Україна

УДК 37.015.311

САМООРГАНІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ: ДО ВИТОКІВ ІДЕЇ

В статті представлено аналіз ідей українського філософа Г. С. Сковороди про розвиток особистості. Ідеї українського мислителя, які обобщені за його символічно-образною системою вираження мислення, дозволяють виділити три стадії розвитку особистості, суттєвою характеристикою якої є самоорганізація. Це дає підстави зробити висновок про початок філософських поглядів Г. С. Сковороди на ідею самоорганізації особистості.

Ключевые слова: синергетика, синергетическая парадигма, самопознание.

The analysis of ideas of Ukrainian philosopher G.S. Scovoroda on the progress of personality. Ideas of Ukrainian thinker who collectively by its symbolic and figurative expression system it possible to distinguish three stages of personality development, the essential characteristic of which is self-organization. This gives reason to conclude about the beginning of philosophical views of G.S. Scovoroda of the idea of self-organization of personality.

Key words: synergy, synergy paradigm, self-knowledge.

Сучасний етап розвитку суспільства позначений усвідомленням ролі людського фактору, який зростає у навколишньому світі, що безперервно змінюється. Відповідним чином змінюються методологічні засади розвитку науки і освітньої практики, поступ яких вибудовується на розумінні динамічних процесів формування та розвитку особистості, природи її спонтанної поведінки; на розкритті закономірностей процесу суб'єкт-суб'єктної взаємодії в освітній діяльності. Для забезпечення успішності освітньої практики актуальним є розуміння закономірностей процесу інтеграції особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців, усвідомлення пріоритету процесів саморозвитку, самоосвіти особистості над її формуванням, розкриття механізмів здобуття знань у величезному потоці різноманітної та суперечливої інформації, усвідомлення позитивної ролі спонтанних процесів у становленні особистості.

Окреслені наукові питання розробляються переважно в межах синергетичної парадигми (В. В. Ільїн, В. А. Кавалеров, В. Г. Кремень, С. В. Пролєсов, О. О. Шморгун та ін.), що відповідає новим освітнім завданням. Самоорганізація є одним із основних понять синергетики, що ставить у центр вивчення особистості та її взаємодію на різних рівнях.

Закономірності самоорганізації особистості розглянуті в роботах А. О. Прохорова, Є. Г. Силаєвої, Е. Н. Князевої, С. П. Курдюмова, Н. В. Піддубного, І. М. Трофімової та ін. Ряд дослідників (А. О. Прохорова, А. Л. Журавльов, А. І. Донцов, А. С. Чернишов, С. В. Саричев), аналізуючи групові процеси, до яких

входить поняття особистості, підкреслюють їх динамічність, нестійкість, напруженість, непередбачуваність.

Концепція самоорганізації розвивається в руслі системно-синергетичного підходу і заснована на його досягненнях. Ідеї про самоосвіту як основу і наслідок розвитку особистості активно напрацьовувалися в останній третині ХХ ст. Треба відзначити досягнення в різних напрямках психолого-педагогічної теорії в межах активного навчання: проблемного (В. Оконь, Т. В. Кудрявцев, А. М. Матюшкін, М. І. Махмутов, І. Я. Лернер); розвиваючого (Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов, В. В. Рубцов); особистісно-орієнтованого (А. А. Мелік-Пашаєв, І. С. Якиманська); комунікативного і колективного (В. К. Дьяченко, І. Д. Первин, Є. І. Пасів).

Перед сучасною освітою постала проблема осмислення людини як цілісної системи, що самоорганізується та орієнтована на використання енергії надмалих впливів. Як цілком слушно зауважувала О. М. Князева, навчання – це не передавання знань від однієї людини до іншої, створення умов, за яких стають можливими процеси породження знань тим, хто навчається, активна та продуктивна творчість. Учитель має навчитися бачити, що криється за учнем, і навчитися розуміти його [6]. Цю думку на нинішньому етапі розвиває В. Г. Кремень, наголошуючи: «Роль синергетичного підходу полягає у ствердженні людиною себе як особистості, в її внутрішньому зростанні, самоорганізації» [2].

Окреслюючи завдання, що постають у навчально-виховному процесі, зокрема перед учителем,

В.Г. Кремень підкреслює: «Проблема полягає в тому, як управляти, не управляючи, як малим резонансним впливом підштовхнути учня до саморозвитку, тобто до самоосвіти... Синергетичний підхід до освіти полягає в стимулюючому, або пробуджуючому навчанні, як відкритті себе, або співробітництво з самим собою і з іншими людьми» [2]. Отже питання саморегуляції особистості, її саморозвитку нині мають визначати розвиток освіти, стати домінантою напрацювань педагогічної науки.

Цікавим виявляється той факт, що історико-педагогічні розвідки спадщини українського мислителя Г.С. Сковороди ґрунтуються на сучасних філософських та історіософських засадах, виявляють в його філософсько-педагогічних ідеях досить струнку систему поглядів на самоорганізацію особистості.

Основою педагогічних ідей Г.С. Сковороди щодо розвитку особистості є концептуальна складова – ідея самопізнання. Цю проблему він розкриває у трактаті «Наркіс. Разглагол о том: узнай себе». Першим завданням людини, яке має передувати її діяльності, Г.С. Сковорода вважає самопізнання: «Если хошем измѣрить небо, землю и моря, должны, во-первых, измѣрить самих себе ... собственно нашею мѣрою» [4]. До цього зазначає, що «весьма не малое дѣло: узнать себе» [4], «один труд ... – познать себе и уразумѣть точного человека, весь труд и обман от его тѣни, на которой всѣ останавливаемся. А видь истинный человек и бог есть тожде» [4]. У розділі «Пролог» згаданого трактату філософ, наче підтверджуючи сказане про непростий шлях самопізнання, подає образну картину, у якій змальовує свого героя, який намагається пізнати себе: «Наркісс мой, правда, что жжется, ражжигаясь углем любви, ревнуя, рвется, мечется и мучится, ласкосердствует, печется и молвит всеми молвами, а не о многом же, ни о пустом чем-либо, но о себѣ, про себе и в себе» [4]. І тільки після складної внутрішньої душевної роботи насамкінець отримує бажане – реалізацію своєї мрії відповідно до природних нахилів: «Наконец, весь, аки лед, истаяв от самолюбного пламя, преображается во источник. Право! Право! Во что кто влюбился, в то преобразился. Всяк есть тѣм, чье сердце в нем. Всяк есть там, гдѣ сердцем сам» [4]. Цей уривок не лише підтверджує складність необхідного процесу самопізнання, але й виводить до наступного шаблону в процесі розвитку людини, залишаючись проміжним в загальному процесі розвитку особистості відповідно до ідей Г.С. Сковороди.

У цьому ж трактаті подано концептуальну ідею саморозвитку, що походить із самопізнання. Ця ідея простежується у словах і образах «преображается», «преобразился», «истаяв от самолюбного пламя» (вогнь – образ переходу з одного стану в інший, – згадаймо тут «пожар затаился»). Відтак з'являються більш чіткі образи. Як втілення ідеї саморозвитку постають символи набуття нової якості: «из ползущаго червища востал еси пернатым мотыликом», «всяк есть тѣм, чье сердце в нем» [4]. Г.С. Сковорода навіть при-

рівнює якісно новий стан до народження: «Нынѣ се воскресл еси!» Таким чином, засобом символів Г.С. Сковорода говорить про набуття нової якості, тобто розвитку, у процесі й завдяки самопізнанню.

В.С. Горський пояснює: «Сковорода, спираючись на традиції східнохристиянської філософії, розуміє акт самопізнання не як гносеологічний, а онтологічний процес ... шляхом заглиблення у себе. І результатом цього процесу постає не зміна навколишнього світу, а переображення людини ... У самопізнанні, з погляду Сковороди, полягає сенс людського життя. У процесі його людина розкриває саму себе, повертається до глибинних основ свого існування» [1].

Самопізнання у Г.С. Сковороди дійсно має онтологічний вимір, стає не лише метою, але й засобом подальшого розгортання процесу «самовибудовування» людини. Самопізнання є першим рівнем у розвитку особистості, і передусім необхідне для з'ясування «сродності» індивіда до близької за його природними здібностями і нахилами праці. Як пише В. Родников, «ідея самопізнання проходить через всю систему світогляду Сковороди і є початком його педагогічних поглядів. Цей початок призводить тут Сковороду до ідеї природовідповідності, чим Сковорода дуже наближається до Амоса Коменського» [3]. Для Г.С. Сковороди «сродність» – це не просто природні здібності людини, а й можливість найкращого розвитку у заданому напрямі, що забезпечують найліпше виконання найбільш близької для людини праці й визначають найбільш органічний для неї життєвий шлях. Отже, наступне за самопізнанням – самовизначення.

Показовим є приклад, який наводить Г.С. Сковорода у вищевказаному трактаті, зображуючи перевтілення свого героя «во источник». Цей фрагмент, враховуючи символічну природу висловлення думок філософа періоду барокко, можна потрактувати й наступним чином. Г.С. Сковорода формулює тезу про те, що людина, яка переймається самопізнанням, розвивається «преображается во источник», який «вѣчно парою дышет, оживляющею и прохлаждающею» [4], тобто, досягаючи якісно нового рівня, особистість стає не лише такою, що споживає, але й продукує, виходячи на метаіндивідуальний рівень діяльності.

Очевидно, що в образно-символічній системі Г.С. Сковороди, «источник» найбільш відповідає особистості, що черпає внутрішню силу в самій собі завдяки саморозвитку, і, за досягнення якісно нового рівня особистості, здійснюється перехід від особистісної значущості до значущості соціальної, що означає сформованість моральної сфери особистості.

За Г.С. Сковородою, самопізнання і «виховання серця» (тобто духовно-моральної складової людської особистості) стає причиною самовдосконалення, що можна визначити як третій рівень розвитку особистості

Можливість саморозвитку уже закладена в людині самою природою. «Природа есть первоначальная всему причина и самодвижущаяся пружина» [4].

Чи бачить Г. С. Сковорода межі розвитку? Його символічні вислови щодо наповнення індивіда «по вмѣстности» та порівняння «менѣ имѣет, но в том равен большему, что равно есть полный» – це пояснення того, що намагання кожної особистості до найбільш повного задоволення своїх особистісних потреб настільки ж можливе, як і необхідне. Рефлексує, кожна особистість має це з'ясувати. Тобто межі розвитку залежать від самої особистості. На цьому неодноразово наголошує педагог у вже згаданих листах до свого учня. Г. С. Сковорода вказує на необмеженість духовного розвитку. У його творах часто зустрічаються образи, які змальовують необмеженість, що виступає водночас і умовою свободи задля розвитку: порівняння духовного простору з неосяжним океаном або з безмежним небесним простором, у якому дух «... подобно до дельфіна мчить у небезпечному, але не безумному русі. Це щось велике і властиве лише найвеличнішим мужам і мудрецам» [5].

Духовний розвиток особистості у настановах Г. С. Сковороди сполучається з внутрішньою свободою індивіда, до того ж свобода виступає умовою і результатом розвитку. Яскрава барокова образність мислителя об'єднує неосяжність інтелектуального простору, вільний політ думки і свободу духу особистості. У листі до свого учня М. Ковалинського Григорій Сковорода зазначає про «розмову душі, яка мовчки веде бесіду сама з собою, ніби грою втішаючи себе, і, як орел, літає по високих і широких небесних просторах і ніби бореться. Важко уявити, наскільки це приємно, коли душа вільна і відречена від усього» [5, 231]. (У контексті творчості Г. С. Сковороди слово «усього» набуває смислу марного, дріб'язкового, суєтного).

Щоб переконати учня у необхідності безперервного саморозвитку, Г. С. Сковорода у листі до Михайла Ковалинського цитує Платона: «Для мене немає нічого важливішого, ніж бути чи стати кращим» і додає від себе: «Дивись, про що дбали найкращі мужі – не про багатство» [Там само]. Філософ описує безкінечний процес самовдосконалення: на кожному наступному етапі життя «ставати» кращим від попереднього, на якому «був» кращим від того, що був перед цим.

Г. С. Сковорода спонукає учнів до М. Ковалинського, до постійної саморефлексії: «Що ж, чи досягнув ти, нарешті добродетельності?» [Там само]. Тобто духовно-моральний імператив у поглядах Г. С. Сковороди передбачає активну саморефлексію у процесі саморозвитку особистості.

Саморозвиток і постійна рефлексія, що веде до самовдосконалення людини – це напрям досягнення особистої гармонії та гармонії суспільства. Найвище щастя за Г. С. Сковородою – це вивіщення думки й духу в пізнанні істини й духовно-моральної досконалості. Саме такої досконалості, на думку мислителя, має прагнути особистість шляхом самоосвіти й самовиховання.

Діяльність особистості в практично-діяльнісному світі суспільства, на думку Г. С. Сковороди, виявляється

окресленою межами «сродності». Саме в цьому виявляється як сильна сторона вчення Г. С. Сковороди – саморозвиток за «сродністю» допомагає розкрити потенційні можливості людини, її здібності, так і слабка – слідування за «сродністю» певною мірою обмежує людину, «прирікає» її до виконання певного виду діяльності.

Напруження інтелектуальних і моральних сил (виховання волі через обрання морального вчинку) стає тим шляхом, яким має йти людина не лише в пізнанні світу, самопізнанні, але постійно працюючи над духовним самовихованням, зростанням, тобто самовдосконаленням.

Отже, мислитель розумів розвиток особистості як єдиний цілісний процес, обмежуючи його в практично-діяльнісній сфері «сродною» працею, і наголошуючи на необмеженості в освітній і морально-духовній. Необхідною умовою розвитку, на думку Г. Сковороди, виступає свобода особистості, яку він поєднує із відповідальністю індивіда за власні вчинки.

У процесі дослідження педагогічної спадщини Г. С. Сковороди можна умовно визначити три стадії розвитку особистості.

Першою стадією формування особистості було визначено самопізнання. На цій стадії, увага особистості має бути спрямованою до трансцендентних цінностей і власної самоідентифікації, що дає особистості осягнення смислу людського буття, звернення до цінностей духовного буття людини.

Другою стадією є самовизначення особистості, що передбачає з'ясування «сродності» індивіда, тобто здібностей, обдарованості для виконання певного виду праці, обрання своєї професії.

Третьою стадією розвитку особистості є самовдосконалення особистості. Г. С. Сковорода віддає перевагу духовно-моральному розвитку особистості, вважаючи його таким, що не має меж. Під час предметно-перетворювальної діяльності розвиток виявляється обмеженим «сродністю» особистості.

Відповідно до ідей Г. С. Сковороди, розвиток особистості має супроводжуватися постійною само-рефлексією.

Однак проблема розвитку особистості не може бути вирішеною без допомоги дорослого на етапі дитинства та вчителя на етапі навчання і дорослішання. Григорій Сковорода вказує на необхідність відповідних виховних заходів з боку батьків, що передбачає сімейне виховання. Проте головну роль український мислитель віддає вчителю, визначаючи його завдання на шляху розвитку особистості.

У притчі «Благодарный Еродий» Григорій Сковорода наголошує, що природа (маючи на увазі здібності, нахили, обдарованість дитини) «есть всеродная и истинная учительница и единая» [5]. Мислитель переконаний, що місія вчителя полягає у сприянні розвитку природних обдарувань дитини відповідно до обраного напрямку: «Не мішай только ей, а если можешь, отвращай препятствия и будьто дорогу ей очищай; воистину сама она чисто и удачно совершит» [5].

З притаманною письменнику алегоричністю, Г. С. Сковорода виписує необхідні, на його погляд, виховальні дії педагога: «Яблони не учи родить яблука: уже сама натура ее научила. Огради только ее от свиней, отрѣжь волчцы, очисти гусень, отвори устремляющуюся на корень ея урыну и протчая. Учитель ... только служитель природы ...» [5].

Враховуючи важливість цих завдань, а також їх високу духовну спрямованість, діяльність вчителя з розвитку особистості, за Г. С. Сковородою, визначена нами як місія.

Отже, місія вчителя передбачає дії, що сприятимуть:

- розкриттю природних здібностей вихованця;
- визначенню щодо роду і характеру діяльності учня;
- корекції умінь і навичок у ході навчання;
- допомозі наставника у процесі морального вибору особистості.

Місія вчителя полягає у ненасильницькому сприянні становленню молодого покоління, у захисті від руйнівних впливів оточуючого світу, а надто у створенні й підтриманні партнерських відносин між учителем і учнем, наставником і вихованцем, дорослим і дитиною.

Тобто виховна система «учитель–учень» позиціонується Г. С. Сковородою як відкрита система, де моментом розвитку стає морально-етичний прецедент.

Практично всі твори Григорія Сковороди подано у формі діалогу (або виклад думки у творах містить скритий діалог), де представлено декілька поглядів на предмет, і де устами одного із учасників висловлюється сам автор. Яскраво простежується рівність позицій учасників, що свідчить про демократичність стосунків, в яких позиція автора вивисується лише за рахунок сприйняття читачем його думки як істинної. Листування Григорія Сковороди з учнем Михайлом Ковалинським теж мала форму рівноправного, конструктивного діалогу учня і вчителя.

Сучасний етап розвитку психолого-педагогічної науки та філософсько-освітньої думки виявляє співзвучність новітніх розробок педагогічним ідеям Г. С. Сковороди. Педагогічна проблема розвитку особистості, успішне її розв'язання вивчаються педагогічними і дотичними до них науками. У сучасному педагогічному і освітньо-педагогічному дискурсі окреслюються і розв'язуються наступні проблеми розвитку особистості:

- особистісний розвиток як основна умова самореалізації особистості і досягнення нею щастя (В. Г. Кремень);
- переорієнтація суспільної думки з проблем виробництва на проблеми людини (С. У. Гончаренко, М. А. Дмитренко);
- утвердження гуманістичної освітньої парадигми задля забезпечення свободи саморозвитку людини і су-

спільства на основі їхньої гармонії (В. П. Андрущенко, Г. А. Балл, С. У. Гончаренко, В. Ф. Зінковський, П. Ю. Саух);

- важливість формування цілісної особистості та проголошення цінності особистості (Г. А. Балл, В. Г. Кремень, В. В. Рибалка);
- утвердження виховання національної свідомості (Н. В. Іванова, В. В. Ільїн, Н. А. Кавалерова, В. Г. Кремень, Д. О. Тхоржевський);
- опрацювання нової парадигми і технологій підготовки вчителя до розв'язання проблеми розвитку особистості (В. П. Андрущенко, І. А. Зязюн, С. О. Сисоєва);
- розроблення нового змісту освіти відповідно до сучасних завдань розвитку особистості (В. І. Луговий, Н. Г. Ничкало, О. Я. Савченко);
- визначення умов духовного розвитку як фактору, що зумовлює розвиток і саморозвиток особистості (І. Д. Бех, М.-Л. Й. Боришевський, О. В. Шевченко);
- з'ясування онтології розвитку особистості (І. Д. Бех, О. М. Донченко, С. Д. Максименко) та ін.

Таким чином, історико-педагогічний аналіз спадщини Г. С. Сковороди, що ґрунтується на сучасних філософських та історіософських підвалинах, відкриває нове розуміння його міркувань. Доводить, що витoki ідей самоорганізації особистості знаходимо у філософській спадщині українського мислителя. На сучасному розвитку філософії освіти, педагогіки та психології ідеї Г. С. Сковороди знаходять творчий розвиток, що свідчить про національну традицію нелінійного мислення.

Використані літературні джерела

1. *Горський В. С.* Історія української філософії: Курс лекцій / В. С. Горський. – 3-тє вид. – К.: Наук. думка, 1997. – 286 с.
2. *Кремень В. Г.* Синергетика і освіта: людина в процесах самоорганізації «відкритих» систем / В. Г. Кремень // Синергетика і творчість: Матеріали всеукр. конф., 11 листопада 2011 р., м. Київ. – К.: Видво Ін-ту обдаров. дитини НАПН України, 2011. – С. 4–11.
3. *Родников В.* Життя, вчительство і педагогічні погляди Г. С. Сковороди / В. Родников // Хроніка 2000: Укр. культурол. альманах. – К., 2007. – Вип. 71. – С. 489–498.
4. *Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. / Г. Сковорода. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. I. – 532 с.
5. *Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. / Григорій Сковорода. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. II. – 576 с.
6. *Князева Е. Н.* Синергетика на волне епистемологического конструктивизма / Е. Н. Князева // Самоорганизация и синергетика: Матеріали конференції. – М., 2006. – С. 315–337.